

Kroniek

In deze kroniek worden recent verschenen publicaties besproken die de Brabantse geschiedenis betreffen en die in het algemeen van bovenlokaal belang zijn. Deze publicaties zijn verschenen als afzonderlijke studies, in regionale of andere reeksen of in lokale jaarboeken en tijdschriften. Eindredactie van de Kroniek: Arnoud-Jan Bijsterveld.

Archeologie, naamkunde en landschapsgeschiedenis

Maurice P.C.P. Paulissen,
Cultural sponges: Past and present uses, meanings and legacy of raised bogs in the Low Countries (Wageningen: Wageningen University, 2023)
197 p. ill. krtn.
ISBN 978-94-64476-16-3.

DOI 10.18174/589167; edepot.wur.nl/589167.

Op 30 juni 2023 promoveerde aan de Wageningse universiteit de landschapshistoricus-met-ecologische-achtergrond Maurice Paulissen op dit Engelstalige proefschrift. De kern daarvan bestaat uit een aantal eerdere, eveneens Engelstalige publicaties. Vanuit de hoofdtekst wordt op een aantal plaatsen verwezen naar bijlagen die online staan.

In dit proefschrift onderzoekt Paulissen de geschiedenis van menselijke relaties met hoogvenen in de Lage Landen. Tot in de vroege middeleeuwen bedekten moerassen grote delen van Noordwest-Europa en de Lage Landen in het bijzonder. Daarna bleven die deels bestaan, maar voor het overige zijn ze grondig veranderd of zelfs verdwenen door ontginning voor de landbouw of door turfwinning. De wijze waarop de mens omging met de mogelijkheden en moeilijkheden van deze moerassen, heeft vanaf de prehistorie geleid tot een bijzondere, gelaagde geschiedenis. Deze culturele geschiedenis en de materiële manifestatie ervan in het landschap zijn tot nu toe nogal eenzijdig verkend, waarbij vooral de vroegere omvang en de wijze van ontginning voor landbouw of turf in en na de middeleeuwen veel aandacht kregen.

Paulissen richt zich daarom op vier andere thema's. Hoogvenen maakten ooit deel uit van de gemene gronden van de dorpsgemeenschappen. Maar hoe zit het dan met 'export' van turf naar elders? Die conflicteert met de gangbare *common-pool resource*-theorie, die inhoudt dat er weliswaar geen beperkingen kunnen worden opgelegd aan het gebruik van gemeenschappelijke middelen maar per individuele consument wel beperkingen zijn. Anders dan bij een zuiver collectief goed kan zich hierbij het probleem voordoen van overmatig gebruik.

Door hun moerassige karakter en uitgestrektheid waren de hoogvenen natuurlijke grenszones. Toch werden daarin uiteindelijk scherpe grenslijnen getrokken. De hoogvenen werden door de mens heel verschillend ervaren: positief en negatief. Paulissen probeert die tegenstellingen te verklaren. Ten slotte speurt hij naar sporen van menselijke activiteit in de (verdwenen) venen en de mate waarin daarmee in het huidige beheer rekening gehouden wordt. Al die functies en betekenissen maken dat de hoogvenen niet alleen fysiek sponzen waren die veel water opnamen, maar ook cultureel als spons werkten. Dit wordt in de titel van het proefschrift tot uiting gebracht.

Zijn onderzoek richt zich speciaal op drie grote hoogveengebieden: het Bourtangerveen in Oost- en Zuidoost-Drenthe en aangrenzende delen van Groningen en Duitsland; De Peel in Noord-Brabant en Nederlands Limburg; en de Hautes Fagnes of wel Hohes Venn, grotendeels in de Belgische Ardennen en voor een kleiner deel in de Duitse Eifel.

In hoofdstuk 2 beschrijft Paulissen de turfwinning in de Bakelse Gemeint in de vroege zeventiende eeuw. Het blijkt dat maar 2,5 procent van de turfproductie buiten de gerechtigden in die gemeint terecht kwam. De bronnen laten zelfs toe te schetsen waar: in een groot aantal dorpen

tussen Eindhoven en 's-Hertogenbosch, inclusief die twee plaatsen. Het merendeel moet per kar versjouwd zijn. In de Hautes Fagnes was het vooral de stad Malmedy die er turf kocht en in de achttiende eeuw stond er een papierfabriek die de turf gebruikte. Nu is er een fundamenteel verschil tussen turf die door de gerechtigde geburen verbruikt werd en turf die zij verkochten aan 'vreemden'. De zelf verbruikte turf leverde de boeren verwarming van huis en sopketel voor het vee op, maar geen geld. Turf die verkocht werd, leverde wél geld op en dat kon gebruikt worden om in de oorlog ontstane schulden af te betalen. Dat maakt dat die schamele 2,5 procent voor het dorp op den duur toch van groot belang kon zijn. Paulissen lijkt dat niet opgemerkt te hebben.

Een ander aspect dat Paulissen over het hoofd ziet, is dat eenmaal weggegraven veen niet een 'gat met niks erin' achterliet, maar wel een uitbreiding van de heide opleverde, die het de boeren mogelijk maakte de afgegraven plek op een andere manier te gebruiken. Op de Tranchotkaarten (1803-1820) is te zien hoe rond het toen resterende centrale Peel-hoogveen een zone lag vol actieve turfputten. Daarbuiten lagen oudere turfputten die waren verworpen tot grote vennen en nog wat verder weg waren die gebieden door ontwatering tot gewone heide geworden met hier en daar een ven. De heide was via zijn plaats in het mestmakingsproces van wezenlijk belang voor de boeren. De verkoop van turf buiten de eigen gemeenschap versnelde dit proces van heivorming, al was het marginaal.

Paulissen bespreekt hoe hoogveengebieden tot grenszones werden en hoe daarin later grenslijnen tot stand kwamen. Het model voor de vorming van plaatselijke grenzen in en om een groot hoogveengebied dat in figuur 3.6 getoond wordt, is echter ook van toepassing op gebieden waarin gewone heide de scheidszone domineerde. Zolang de dorpen klein waren en het gebruik van de grenszone slechts marginaal was, waren er geen problemen. Maar wanneer de dorpen groeiden en het gebruik van de woeste grond intensiever werd, kwam men de overburen wél tegen en werd het tijd een formele, lijnvormige grens af te spreken. Of om te accepteren dat een bepaalde zone van twee kanten gemeenschappelijk werd, zoals blijkt uit grensbeschrijvingen van sommige rond 1332

uitgegeven hertogelijke gemeeynten. In later tijd verdwenen die gemeenschappelijke zones alsnog en kwam men ook daar tot een lineaire grens.

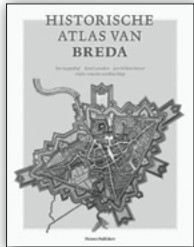
Wanneer Paulissen de aanhoudende negatieve stereotypen over deze landschappen bespreekt, hoewel moeraslandschappen toch ook een voor de hand liggende sociaaleconomische waarde hadden, vermeldt hij niet dat de negatieve visie vooral te vinden is bij vroege en late academici, geïnteresseerde stedelingen en grootgrondbezitters. In de ogen van de fysiocraten waren de hei en het moeras 'onnut'. Ze moesten hoognodig tot 'nut' gebracht worden om de eind achttiende eeuw zorgelijk snel groeiende bevolking te kunnen voeden. De Staat wist dat je van een goede akker meer belasting kon heffen dan van een moeras. De boeren keken er heel anders tegenaan: voor hen was het veen vanwege het voortdurende mesttekort een van de onderdelen van hun levensonderhoud. Toen het mesttekort een eeuw later werd opgelost en de heide en moerassen op grote schaal tot boerenland omgezet werden, sloeg de balans om: de stedeling ging vanaf ongeveer 1900 de bedreigde natuur beschermen. In tabel 4.1 ontbreekt de boerenvisie, maar verderop in de tekst komt die toch aan de orde in de vorm van volksverhalen, die vooral bij schemering en in de nacht speelden. En de boer? Die ploegt er nog een hoekje van om... Paulissen maakt geen gebruik van Cromptvoets' proefschrift over veenderijterminologie.¹

In de hoofdstukken 5 en 6 wijst Paulissen erop dat hoogveengebieden niet alleen als een spons water vasthielden, maar ook allerlei tastbare sporen van menselijke ingrepen en minder tastbare herinneringen en verhalen. In het huidige natuurbeheer van de resterende hoogveengebieden wordt daarmee geen rekening gehouden. Hij meent op basis van zijn onderzoek dat het behouden en zichtbaar maken van cultuurresten die te maken hebben met het hoogveen over het algemeen goed kan samengaan met het behalen van ecologische doelen. Daarom stelt hij een nieuwe manier van moerasbeheer voor, waarbij lokale gemeenschappen en natuurbeschermingsinstellingen gezamenlijk moeraslandschappen beheren. Dit kan

¹ H. Cromptvoets, *Veenderijterminologie in Nederland en Nederlandstalig België* (Amsterdam 1981).

uiteindelijk de beste perspectieven bieden voor het realiseren van ambitieuze natuur-, klimaat- en erfgoeddoelen.

K.A.H.W. Leenders

Ton Kappelhof, Karel Leenders, Jan Willem Messer, red. Paul Klep, *Historische atlas van Breda* (Woudrichem: Pictures Publishers, 2021). 112 p. ill. krtn. ISBN 978-90-68688-33-7. € 32,50.

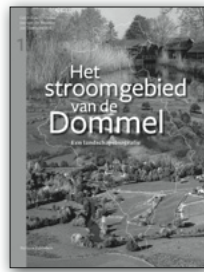
Waarom moet een goede historische atlas van een stad voldoen? Je kunt er geen integrale geschiedenis mee schrijven. Om er toch meer van te maken dan een verzameling fraaie kaarten is het nodig dat het onderwerp in zo veel mogelijk aspecten wordt behandeld. Daarmee kun je de geschiedenis letterlijk inzichtelijk maken. Deze historische atlas van Breda is daarvan een geslaagd voorbeeld. De atlas behandelt 36 thema's uit de geschiedenis van de stad, chronologisch geordend van het landschap waarin zij ontstond tot en met de stadsontwikkeling na 1975.

Die thema's zijn leidend: uitgangspunt zijn niet eventuele fraaie oude kaarten. Veel kaarten zijn trouwens speciaal voor deze uitgave vervaardigd. Andere zijn bewerkt om ze te verduidelijken. Jammer voor de liefhebber van dergelijke oude kaarten, maar zij kunnen elders terecht. Ook zijn niet uitsluitend kaarten gebruikt als illustratie. Om een idee te geven van de diversiteit: de Romeinse tijd is verbeeld met een reconstructie van een huis uit de derde eeuw dat is opgegraven, we zien de zorginstellingen in de stad rond 1500 en 1900, de gevolgen van oorlogen zoals de Nederlandse Opstand en de Tweede Wereldoorlog. Maar ook de regio rond de stad komt aan de orde. In de wetenschappelijke stadsgeschiedenis spreekt het lang vanzelf dat een stad wordt behandeld in relatie tot haar omgeving, maar die opvatting schiet er bij stadsgeschiedenissen die voor een groot publiek bedoeld zijn, nog wel eens in. Gelukkig niet in deze historische atlas.

De samenstellers, drie historici van naam als het gaat om de geschiedenis van Breda plus een

stedenbouwkundige die jarenlang verbonden was aan de gemeente Breda, staan garant voor een gedegen inhoud. Het literatuuroverzicht waarin de belangrijkste literatuur over de geschiedenis van de stad en haar omgeving vermeld staan, onderstreept dit. Daarmee voorzien ze in een behoefte, want een toegankelijke inleiding op de geschiedenis van de stad, die ook nog eens wetenschappelijk verantwoord is, was tot nu toe niet te vinden in de boekhandel. Dat de atlas inmiddels een derde druk beleefde, onderstreept nog maar eens dat die behoefte er bij een breed publiek is.

Jan Brouwers

Ger van den Oetelaar, Jan van der Straaten en Jan Timmers, red., *Het stroomgebied van de Dommel. Een landschapsbiografie* (2 bdn.; Woudrichem: Pictures Publishers, 2023). 1152 p. ill. krtn. ISBN 978-94-925-7665-1. € 69,95.

De landschapsbiografie heeft de wind in de zeilen. Dat komt vooral doordat deze een belangrijk beleidsinstrument kan zijn bij het opstellen van een gemeentelijke omgevingsvisie. In een brochure van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) uit 2018 staat als aanbeveling te lezen: 'Een landschapsbiografie levert inhoudelijke input voor deze omgevingsvisies én is een vehikel voor de gemeente om vorm te geven aan participatie. Samen met de bevolking een landschapsbiografie opstellen helpt daarbij.'² Participatie is een belangrijk begrip in de Omgevingswet, die sinds begin 2024 van kracht is. Met een landschapsbiografie kan de gemeente in één klap twee vliegen slaan: de burger betrekken en erfgoed een plaats geven in de omgevingsvisie.

Een brochure van het Kenniscentrum Landschap aan de Rijksuniversiteit Groningen geeft een vergelijkbare omschrijving en maakt het

2 Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, *De landschapsbiografie in de gemeentelijke omgevingsvisie* (2018), op www.cultureelerfgoed.nl/publicaties/publicaties/2018/01/01/de-landschapsbiografie-in-de-gemeentelijke-omgevingsvisie (geraadpleegd 25 juli 2024).

bestuurlijke nut nog een stukje explicieter. Het gaat om "een levensloopbeschrijving van een steeds veranderend cultuurlandschap. Hoe is het landschap in de loop der eeuwen veranderd en geworden tot het landschap van vandaag? Hoe veranderde het menselijke gebruik van het landschap in die tijd? Hoe beleefden mensen het landschap in verschillende perioden van de geschiedenis en welke betekenis kenden ze eraan toe? En welke betekenis heeft dit alles voor ruimtelijke vraagstukken in onze tijd?"³ Het gaat dus weliswaar om geschiedschrijving, maar dan met praktisch nut voor beleidsvragen in heden en toekomst. Dat vragen we van geen andere biografie.

De inleiders van een academische bundel blijven wat afstandelijker. Bij hen gaat het om 'de wederzijdse relaties tussen mensen en het landschap (...). In een landschapsbiografie gaat het dus om het leven van de bewoners van het landschap én om het leven van het landschap zelf.'⁴ Voorzichtig stellen zij: "Misschien is de landschapsbiografie ook wel bedoeld om ontwerpers en planners te voorzien van historische munitie om dat project succesvol aan te gaan.' Wel spreken zij van 'zorgzaam omgaan met het landschap' en hopen zij op 'een gewaardeerde balans (...) tussen bewaren en vernieuwen'.

Ook het boek over *Het stroomgebied van de Dommel* wil een landschapsbiografie zijn. Het beoogt 'voor veel lezers interessant' te zijn maar is daarnaast ook 'bedoeld als inspiratiebron voor beleidsmakers, beheerders en ontwikkelaars om op basis van aanwezige waarden vorm te geven aan de transitie van het stroomgebied van De Dommel'. Het staat zo in de flaptekst achterop het boek, maar ook in het redactionele voorwoord. De vraag is of dit omvangrijke werk (1152 pagina's in twee banden, samen bijna vijf kilogram) deze ambitie kan waarmaken. Het simpele antwoord is nee. Dat dit boek veel interessants en wetenswaardigs bevat, is evident. Maar de geïnteresseerde lezer moet er al heel wat voor over hebben om deze grote en

behoorlijk onhandelbare banden door te werken. Geen enkele beleidsmaker of ontwikkelaar zal dat doen: ze bieden te veel en zijn te ontoegankelijk.

Waarom dan toch dit boek? Om te beginnen rijst de vraag waarom alles maar dan ook alles over het stroomgebied van de Dommel, van prehistorie tot nu, in één boek moest worden samengebracht, terwijl over onderdelen al veel is gepubliceerd, voor een flink deel nog wel bij dezelfde uitgever. Van de uitgever is bekend dat hij graag grote en zware boeken maakt omdat kopers dan menen dat zij meer waar voor hun geld krijgen. Dit argument telt hier niet eens zo zwaar, want naar verhouding van omvang en gewicht is dit geen duur boek. Blijkbaar hebben de subsidiegevers diep in de buidel getast en zij mogen tevreden zijn: op de bestuurstafel ligt een imposant resultaat.

Nu is dat lezen best aan te bevelen. De 22 auteurs schreven samen 33 hoofdstukken, die soms de lengte hebben van een bescheiden boek en die, per auteur samengevoegd, zelfs een respectabel boek zouden hebben opgeleverd. Van de zeventien hoofdstukken in de eerste band hebben er vijf aspecten van watermolens tot onderwerp. Ook deze hoofdstukken hadden samen een mooie bundel kunnen vullen. Zo zijn er meer onderwerpen die evengoed een zelfstandige bundel of monografie hadden kunnen opleveren. Alleen al de hoofdstukken met historische inhoud lenen zich daartoe. Bovendien zit er nogal wat overlap in de diverse hoofdstukken.

Het boek is bijzonder ruim geïllustreerd met tussen de hoofdstukken steeds enkele spreads met een thematische serie foto's. Het is hier dat naast het landschap ook flora en fauna aan bod komen, want er is weliswaar aandacht voor vis – vooral visvangst – maar de overige fauna blijft onderbelicht. Op zichzelf is dat niet erg, maar in het kader van 'alles over alles' en gezien de ecologische achtergrond van sommige redactieleden en auteurs valt het toch op. Ook valt op dat veel aandacht uitgaat naar het centrale deel van het stroomgebied van de Dommel – de huidige beek met die naam – en ook naar de Aa, maar dat het westelijke deel duidelijk minder aandacht krijgt.

Voor wie belangstelling heeft voor de (voor) geschiedenis van het behandelde gebied, bevat

3 Erik Meijles en Theo Spek, *Het maken van een landschapsbiografie: over het gebruik van historische kennis voor het toekomstige landschap* (Groningen 2009) op hdl.handle.net/11370/d709c311-c496-43cf-bf63-7bb707d2ff52 (geraadpleegd 25 juli 2024).

4 Jan Kolen, Hanneke Ronnes en Rita Hermans, red., *Door de lens van de landschapsbiografie. Een nieuwe kijk op de geschiedenis en het erfgoed van landschappen* (Leiden 2015) 8 en 12.

dit boek veel interessante leesstof en ook stof tot discussie. Dat vereist dan wel de fysieke inspanning om een leeshouding te vinden om deze twee loodzware delen de baas te kunnen. Wie dit werk ter hand neemt als landschapsbiografie, zal snel in dit landschap verdwalen. Voor beleidsmakers, beheerders en ontwikkelaars biedt dit boek te veel van het goede. Zij beschikken immers niet over de benodigde tijd en energie om ruim elfhonderd pagina's te lezen, hoe mooi het boek ook is geïllustreerd. Die willen vooral bij de hand worden genomen om zich snel een oordeel te kunnen vormen over de vraag wat wel of niet te doen. Het antwoord op de vraag welke betekenis de hier vergaarde kennis heeft voor hedendaagse ruimtelijke vraagstukken, wordt in dit boek niet gegeven of dat antwoord ligt ondergesneeuwd onder een dikke laag details.

Lauran Toorians

Middeleeuwen en nieuwe tijd

Louis Sicking, red.,
*Elke provincie een eigen
gouden eeuw. De bloeiperiodes
van Nederland 7de-21ste eeuw*
(Amsterdam: Prometheus, 2024).
277 p. ill.
ISBN 978-90-446-5306-9. € 25,00.

Dit handzame en fris van de lever geschreven boek bezette in 2024 wekenlang de boeken top 10 en beleefde al gauw een tweede druk. Niet zo gek, want aandacht voor de regio en regelrecht regionalisme doen het in de media en de politiek al een paar jaar uitstekend. Ook in de geschiedbeoefening is er hernieuwde belangstelling voor de regio, mede door de *cri de coeur* van Hans Mol, emeritus hoogleraar Geschiedenis van Friesland in de Middeleeuwen aan de Universiteit van Leiden, in *De Volkskrant* van 31 januari 2022. In zijn kritiek op de uitholling van het historisch onderzoek naar Nederlandse geschiedenis aan onze universiteiten stelde hij dat 'op Nederlandse regio's gericht onderzoek alleen nog wordt gedaan door amateurs,

pensionado's en een steeds kleiner aantal buitenpromovendi onder begeleiding van bijzonder hoogleraren.' Het eerbiedwaardige Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap en het jaarlijkse Geschiedenis Festival van het *Historisch Nieuwsblad* namen de handschoen op en organiseerden in 2022 en 2023 online en live discussies over het belang van regionale geschiedenis.

Na de lancering van de Canon van de Nederland in 2006 was de reactie op de met recht holandocentrisch te noemen keuze van de vijftig 'vensters' vanuit de regio aanvankelijk vooral ongelooft en afwijzing. Maar geleidelijk kenterde dat: met de vervaardiging van regionale en lokale canons, de herziening van de nationale Canon in 2020 en de televisieseries *Het verhaal van Nederland* (2022) en *Het verhaal van Nederland – Oranje Nassau* (2024) zien we dat geschiedenis van de regio – in Nederland alles buiten de Randstad – niet alleen wordt omarmd maar vooral wordt beschouwd als complementair. Het nationale geschiedbeeld is niet langer alleen het eenzijdige verhaal van het politiek en economisch dominante gewest Holland, maar een caleidoscopisch, meerduidig discours dat moet worden opgebouwd uit regionale bouwstenen die niet per se met elkaar in concurrentie zijn maar elkaar completeren. Zoals ikzelf altijd beweer: ik houd me niet bezig met de geschiedenis van (Noord-)Brabant omdat die interessanter of belangrijker is dan de geschiedenis van andere regio's in de Nederlanden, maar vanuit de overtuiging dat die geschiedenis een aanvulling is op en een nuancering van de nationale geschiedenis van Nederland en België. Wetenschappelijk komt die nieuwe aandacht voor de beoefening van regionale geschiedenis onder meer tot uiting in onderzoeksprojecten over grensregio's in Nederland, Duitsland en België.⁵ Met Hans Mol pleitte ik al in 2018 voor een nieuwe balans tussen mondiale, nationale, regionale en lokale geschiedschrijving.⁶

5 Bram De Ridder, Violet Soen, Werner Thomas en Sophie Verreyken, red., *Transregional Territories: Crossing Borders in the Early Modern Low Countries and Beyond*. Habsburg Worlds 2 (Turnhout 2020); Job Weststrate en Dick E.H. de Boer, red., *Begrensd beeld. Identiteit in grensregio's omstreeks 1800* (Hilversum 2021).

6 'All history is local history. Een pleidooi voor globalisering van lokale en regionale geschiedenis' in: *Studies over de sociaaleconomische geschiedenis van Limburg*. Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg 63 (2018) 16-41.

Deze benadering vergt een gezonde relativisering van regionaal chauvinisme. Het was met een dergelijke *tongue-in-cheek*-benadering dat Jan van Oudheusden en ik de titel 'De Gouden Eeuw van Brabant 1430-1550' kozen voor een centraal hoofdstuk in *Verhalen van Brabant. Geschiedenis en erfgoed in tien tijdvakken* (Zwolle en 's-Hertogenbosch 2011; tweede druk 2015). We sloten hiermee aan bij de in 2009 voor het onderwijs vastgestelde periodisering en vertelden steeds het Brabantse verhaal van de tijdvakken. De aanduiding 'De Gouden Eeuw van Brabant' is een gelukkig eigen leven gaan leiden! In 2017 schreef een student van de Universiteit Utrecht een essay getiteld 'Wisseling van de Macht. Hoe Brabant haar [sic – AJB] Gouden Eeuw verloor aan Holland tussen 1568-1648', waarvoor hij een 8 kreeg.⁷ En Wikipedia meldt: 'De welvaart die ontstond mondde uit in de Brabantse Gouden Eeuw, een bloeiperiode die viel tussen 1430 en 1550. In Brabant floreerden architectuur, schilderkunst, literatuur en muziek, en het hertogdom was het bestuurlijk en economisch kerngebied van de Nederlanden.'⁸ In andere Nederlandse gewesten zien we soortgelijke ontwikkelingen, soms uitmondend in het (her) schrijven van een provinciale geschiedenis, in één of meer canons van de regionale geschiedenis, of een pleidooi voor de oprichting van een provinciaal historisch museum, zoals in Gelderland.⁹ Ondertussen kwam dé Gouden Eeuw van Nederland in 2019 onder vuur te liggen als aanduiding voor een eeuw – de zeventiende – waarin de bloei van de Republiek gebaseerd was op slavernij, onderdrukking en oorlogvoering, ten koste van mensen hier en overzee. Hoewel nuancering geen kwaad kan, gebruiken historici de aanduiding echter nog steeds voor een culturele, economische en/of politieke bloeiperiode.

Had niet iedere provincie in Nederland zo'n periode? Dat is het uitgangspunt voor de onderleiding van Louis Sicking samengestelde en door hem in- en uitgeleide bundel, met twaalf hoofdstukken waarin de twaalf provincies centraal staan. Iedere provincie krijgt hier zijn eigen Gou-

den Eeuw, in deels overlappende perioden. Han Nijdam koos voor de Gouden Eeuw van het Friese Koninkrijk in de zevende en achtste eeuw, Bernard Meijlink voor de Gouden Eeuw van de Vikingen in Zeeland in de negende eeuw. Utrecht beleefde tussen de negende en elfde eeuw 'de Gouden Eeuw van de kerk', beschreven door Els Rose. De oudste Nederlandse teksten dateren uit de twaalfde en dertiende eeuw en stammen uit (het grensgebied van) Limburg, toegelicht door Alex Kerkhof. De Zuiderzee, nu deels provincie Flevoland, in de dertiende eeuw staat centraal in de bijdrage van Yftinus van Popta en de Gouden Eeuw van de Hanze (veertiende en vijftiende eeuw) in Overijssel in die van Louis Sicking. De Gouden Eeuw van de spirituele vernieuwing speelde zich in dezelfde eeuwen af in Gelderland, beschreven door Ronald de Graaf. Mario Damen noemde zijn hoofdstuk over Brabant (let op!) 'De Gouden Eeuw van de Bourgondiërs (15de-16de eeuw)'. De Gouden Eeuwen van Noord-Holland (zeventiende eeuw; Djoeke van Netten), van Zuid-Holland ('De Gouden Eeuw van de crises (18de eeuw)', Thierry Alain), Drenthe (negentiende eeuw; Cornelis H. van Rhee) en Groningen ('De Gouden Eeuw van het aardgas (20ste-21ste eeuw); Timon de Groot) completeren het geheel.

Damen baseert zijn korte maar rijkgevulde hoofdstuk (p. 155-174) vooral op zijn eigen onderzoek naar de vorst, het bestuur, de adel, de steden en de Staten van Brabant in de vijftiende en zestiende eeuw. Zijn startpunt is de trots van Brabanders op hun Bourgondische verleden en dito levensstijl, een zorgvuldig uitgevonden traditie waarvan de wortels liggen in het regionalisme aan het einde van de negentiende eeuw. Maar het was natuurlijk niet voor niets dat dat terugkeek op de aanwezigheid van het Bourgondische hof in Brabant als begin van een bloeiperiode tussen 1430 en 1555. Terecht wijst Damen op het belang van de stedelijke markten en economieën als fundament van deze Brabantse Gouden Eeuw. Maar hij laat ook zien dat 'het goud zeker niet doorsijpelde naar alle lagen van de bevolking', al was het maar vanwege de opeenvolgende oorlogen en opstanden in dit tijdvak. Damen laat zien hoe Brussel bestuurlijk en cultureel opbloede ten koste van de oudste van de vier Brabantse hoofdsteden, Leuven, en hoe

7 Zie www.grin.com/document/443950 (geraadpleegd 23 juli 2024).

8 'Geschiedenis van Noord-Brabant' op nl.wikipedia.org/wiki/Geschiedenis_van_Noord-Brabant (geraadpleegd 23 juli 2024).

9 'Gelders Museum' (23 mei 2024) op www.gelderland.nl/themas/cultuur-en-erfgoed/gelders-museum (geraadpleegd 23 juli 2024).

Antwerpen het onbetwiste commerciële centrum werd. De hoge adel in het hertogdom verzamelde zich als hofhouding en in hun hofhuizen om het Brusselse hof. Mechelen, formeel geen volledig onderdeel van het hertogdom, werd de zetel van enkele ‘centrale’ instellingen. De steden fungeerden ook als schouwtoneel voor feesten en toernooien, waar de Brabantse adel elkaar trof en het publiek zich kon vergapen aan de Bourgondische pracht en praal. In het literatuurlijstje ontbreken opmerkelijk genoeg de *Geschiedenis van Noord-Brabant van hertogdom tot heden* (2004; tweede druk 2009) en de voor het onderwijs gepopulariseerde versie daarvan, het al genoemde *Verhalen van Brabant*.

Tot slot laat Louis Sicking zien dat de Nederlandse provincies weliswaar ieder een eigen Gouden Eeuw kenden, maar dat die Gouden Eeuwen wel met elkaar verbonden zijn: de bloei van de ene regio vloeide voort uit die van de andere. Zodoende zijn de Nederlandse gewesten historisch, cultureel en qua taal wel degelijk verbonden, evenals met verder weg in Europa gelegen contreien, van Scandinavië tot de Middellandse Zee en van Oost-Europa tot de Britse eilanden. Van een tot het Nederlandse grondgebied beperkte geschiedenis of cultuur is absoluut nooit sprake geweest.

Arnoud-Jan Bijsterveld

Wendy Wauters, *De geuren van de kathedraal. De overweldigende 16de eeuw in Antwerpen* (Tielt: Lannoo, 2023). 318 p. ill. ISBN 978-94-0148-641-5. € 34,99.

Stap vandaag de dag een willekeurige kerk binnen en de kans is groot dat je een sfeer van rust en stilte ervaart. Voor de laatmiddeleeuwse kerkganger zou dit echter onherkenbaar zijn. In plaats van de gewoonlijk ingetogen witte interieurs met één centraal altaar van nu waren kerken in de vijftiende en zestiende aan de binnenkant een explosie van geuren, kleuren en geluiden. Zeker de parochiekerken waren tot de nok toe gevuld met

zijaltaren waaraan bijna elk moment een mis werd opgedragen. Omdat wij ons dit niet meer kunnen voorstellen, heeft Wendy Wauters het op zich genomen om dat voor ons te doen in haar boek *De geuren van de kathedraal*, waarin ze zintuiglijke ervaringen beschrijft van clerus en kerkgangers in de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen in de late vijftiende en zestiende eeuw.

Dit boek is een herwerking van Wauters proefschrift *De beroering van de religieuze ruimte. De belevingswereld van kerkgangers in de Antwerpse Onze-Lieve-Vrouwekerk, ca. 1450-1566*, waarmee ze in 2021 haar doctorstitel in de kunstwetenschappen behaalde. De opzet van dat onderzoek was om de zintuiglijke waarneming van geestelijken en kerkgangers tijdens de overgang van de middel-eeuwen naar de vroegmoderne periode in beeld te brengen. Hoe ervoeren zij de pretridentijnse kerk en welke percepties heersten er toen van wat een kerk moest zijn? Als casus voor haar onderzoek koos Wauters voor de Antwerpse Onze-Lieve-Vrouwekerk, vanaf 1559 kathedraal, die door haar functie als parochiekerk een heel scala aan zijaltaren telde. Op basis van egodocumenten, narratieve bronnen en stadsgeschiedenissen onderzocht Wauters hoe de Antwerpse kerkgangers hun kerk ervoeren en hoe deze ervaringen soms met elkaar botsten. *De geuren van de kathedraal* gaat uit van de resultaten van dit doctoraatsonderzoek en condenseert deze tot een toegankelijk verhaal voor het brede publiek.

Wat dit boek niet is, is een klassiek en exhaustief overzicht van de geschiedenis van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal. Wauters geeft in een inleidend hoofdstuk wel een beknopte introductie tot het Antwerpen van de late vijftiende en zestiende eeuw, aangevuld met een algemene tijdslijn van de bouw van de kathedraal, maar deze dient louter om de context te schetsen waarin de rest van het boek zich afspeelt. De rest van het boek is opgedeeld in thematische hoofdstukken die elk een zintuiglijk aspect van de middeleeuwse kerkbeleving behandelen. Wauters beschrijft uitvoerig op welke geuren, kleuren en geluiden de kerkgangers getraakteerd werden bij het betreden van de kerk. Ze vertelt hoe het interieur van de kerk een doolhof was van doeken en altaren, hoe de kapelannen trachtten om hun mis celebreren

boven het constante rumoer van in- en uitgaande kerkgangers uit, en hoe de kerkbeheerders – tevergeefs – probeerden om de alom aanwezige stank van mens en dier te verdrijven met wierook en rondgestrooide kruiden.

Hoewel het niet de bedoeling is om een chronologisch overzicht te geven, is elk hoofdstuk losjes opgebouwd rond een specifieke gebeurtenis, die de aanleiding vormt om het over een bepaald onderwerp te hebben. Het tweede hoofdstuk opent bijvoorbeeld met een getuigenis over het feit dat op een vrijdagavond in 1490 een ‘dikke, weeïge lijkgeur’ in de kerk hing, waarop Wauters voortborduurde met een beschrijving van de manier waarop er in de kerk constant lijken werden begraven en weer opgegraven, met een resem aromatische ongemakken voor iedereen die zich op dat moment in het gebouw bevond tot gevolg. Wauters grijpt deze ervaringen aan om het ook te hebben over de manier waarop de late middeleeuwers zelf keken naar gezondheid, religie en de rol van de zintuigen. Het verhaal van Wauters eindigt in 1566 met de Beeldenstorm, die de belevingswereld van de Antwerpse kerkgangers letterlijk aan diggelen sloeg. Door het ingrijpen van het protestantse stadsbestuur en de contra-reformatie die hierop volgden, zou het uiterlijk en de beleving van de Onze-Lieve-Vrouwekerk permanent transformeren naar de omgeving die ons meer vertrouwd is.

Het is doorgaans een uitdaging om zintuiglijke ervaringen als geur en geluid in een tekst pakkend te beschrijven maar Wauters slaagt er goed in om de lezer een impressie te geven van de wijze waarop de kathedraal moest hebben geklonken en geroken. Om haar betoog de nodige visuele ondersteuning te geven, is er in het midden van het boek een uitgebreid katern met afbeeldingen in kleur toegevoegd. Deze tonen (kunst)objecten die Wauters in haar tekst beschrijft, maar tonen aan de hand van schilderijen ook hoe de kerk er in deze periode moet hebben uitgezien en wie er zoal in rondliep.

De geuren van de kathedraal is dus geen klassiek chronologisch overzicht van de geschiedenis van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal. De kerk is zelfs niet eens de hoofdrolspeler van het verhaal, maar louter het decor waarin de ervaringen van de mid-

deleeuwse kerkgangers zich afspelen. Wel biedt het boek een kleurrijke inblik in de leefwereld van de laatmiddeleeuwse Antwerpenaar. Als eerste introductie tot de geschiedenis van het vroegmoderne Antwerpen is dit boek misschien wat minder geschikt, maar het wekt deze periode wel tot leven. Terecht werd het in 2023 genomineerd voor de Libris Geschiedenis Prijs.

Florian Daemen

Achttiende, negentiende en twintigste eeuw

Dirk Lueb, *Smugglers. Cooperation, Organization and Adaptability of Smuggling Networks in the Southern Netherlands, 1797-1810* (proefschrift Universiteit Antwerpen, 2021). 250 p.

Online beschikbaar via hdl.handle.net/10067/1824030151162165141.

Het promotieonderzoek van Dirk Lueb vond plaats in het kader van het onderzoeksproject *Managing the Crisis? The Resilience of Local Networks and Institutions within the Low Countries during the Napoleonic Period*. Lueb besteedt eerst aandacht aan diverse theorieën over de aard en omvang van smokkelen in de Franse periode, welke theorieën dit maatschappelijke verschijnsel naar zijn mening niet afdoende verklaren. Daarop neemt hij het toenmalige departement Deux-Nèthes als case study. Dit gebied, dat goeddeels overeenkomt met de moderne provincie Antwerpen, blijkt namelijk indertijd een waar smokkelaarsnest te zijn geweest.

Wat in de studie wordt aangetoond, is dat de praktijk van het smokkelen geen vorm van protest was tegen de Franse bezetter en evenmin een overlevingsstrategie ingegeven door handelsblokades en invoerverboden. Smokkelen werd eerst en vooral ingegeven door financiële motieven. Dat het smokkelen zo'n grote vlucht nam, had weinig te maken met corruptie onder de douane ambtenaren of inefficiëntie van het juridische apparaat.

Veel smokkelwaar werd namelijk in beslag genomen en een groot deel van de smokkelaars werd door de Antwerpse rechtbank veroordeeld.

Smokkelaars toonden zich echter zeer inventief en maakten gebruik van een uitgebreid en goed georganiseerd netwerk, waardoor zij voortdurend zowel de handelsblokkades als de strafrechtelijke overheid wisten te omzeilen. Zo wisselden zij geregeld van het soort producten dat zij verhandelden – onder meer afhankelijk van wat op de binnenlandse markt werd aangeboden – en de routes waarlangs zij deze producten vervoerden. Belangrijke schakels binnen het smokkelnetwerk waren intermediairs – voornamelijk gevestigd in steden als Breda en Bergen op Zoom – die hun diensten aanboden aan handelaren die smokkelwaar de grens wilden overbrengen en daartoe tussenpersonen inschakelden.

Door hun inventiviteit en aanpassingsvermogen konden de smokkelnetwerken in het onderzochte gebied gedurende de gehele Franse periode operationeel blijven. Schrijver besluit met de opmerking dat de toenmalige professionalisering van het smokkelbedrijf wel eens aan de wieg kan hebben gestaan van de opkomst van de internationale georganiseerde misdaad.

Erik-Jan Broers

Paul M.M. Klep, *IJzer als vriend. De ijzergieterij De Etna te Breda en de Nederlandse kachel- en fornuizenmarkt 1800-2000* (Tilburg en Woudrichem: Stichting Zuidelijk Historisch Contact en Uitgeverij Pictures Publishers, 2023). 375 p. ill.

krtn. ISBN 978-94-92576-68-2. € 34,95.

Paul Klep, emeritus-hoogleraar economische en sociale geschiedenis aan de universiteit van Nijmegen, begeeft zich met deze publicatie op het snijvlak van professionele wetenschappelijke en persoonlijke familiegeschiedenis. Zijn voorvader Cornelis Klep (1773-1867) begon in 1803 in Breda een ambachtelijk smidsbedrijfje, dat zou uitgroeien tot N.V. De Etna. Dit boek, door de auteur zelf

omschreven als een ‘ruim opgezette bedrijfs-geschiedenis’, gaat over de geschiedenis hiervan, met het doel ‘de tweehonderdjarige geschiedenis van dit familiebedrijf op een wetenschappelijke wijze vast te leggen’ (p. 9).

Het onderwerp is dus een familiebedrijf en zodoende spelen telgen uit de familie Klep een belangrijke rol in het verhaal. De familie maakte zich dan ook wel enige zorgen over de publicatie, zo kunnen we afleiden uit een persbericht met de titel ‘Familie achter Etna-fabriek zat vol spanning: “Mijn grootmoeder trok wit weg toen ik haar ernaar vroeg”’. Volgens dit bericht spaart de auteur zijn familie niet. Hij zegt daar zelf over: ‘Ik deins er niet voor terug zaken die in de familie speelden en invloed hadden op de koers van het bedrijf te benoemen.’ Maar wie verwacht een smeuge familiegeschiedenis opgediend te krijgen, komt bedrogen uit. De familie en de afzonderlijke leden worden behandeld als factoren met meer of minder invloed op het reilen en zeilen van het bedrijf.

De familiegeschiedenis vormt tot in de tweede helft van de twintigste eeuw het kader van de bedrijfsgeschiedenis, die daardoor ‘bij vlagen een biografische inslag’ heeft (p. 9). De chronologische hoofdstukken 1 tot en met 8, die de periode vanaf 1803 tot 1966 behandelen, zijn gekoppeld aan opeenvolgende protagonisten uit de familie Klep. Aanvullende informatie over de familie is opgenomen in een aantal genealogische kaderteksten en een bijlage met een beknopte genealogie van de familie Klep. Voor- en nadelen van het functioneren als familiebedrijf passeren gaandeweg de revue.

Het feit dat De Etna een familiebedrijf was, is niet het enige aspect dat aan bod komt. Sommige Kleppen presenteerden zich als creatieve ondernemers, die vaak een defensieve ondernemingsstrategie hanteerden, maar op de juiste momenten investeerden in nieuwe productiemethoden en productassortimenten. Hierover kan de lezer dan ook het nodige te weten komen. Kaderteksten behandelen bijvoorbeeld de techniek van het ijzergieteren en de kolenhaard uit de jaren dertig versus kachels op gas en elektriciteit. Het boek telt veel afbeeldingen van kachels, haarden en fornuizen door de jaren heen en andere producten die De Etna leverde. Het resultaat van de investeringen in

opeenvolgende bedrijfsuitbreidingen is te volgen aan de hand van afbeeldingen van het fabriekscomplex in Breda.

Een bedrijfsgeschiedenis is niet compleet zonder het personeel en de positie daarvan te behandelen. Werknemers en de omstandigheden waaronder zij moesten werken, hun verhouding met de directie en de houding van de directie ten opzichte van de opkomende vakbonden komen ruimschoots aan bod. Hoofdstuk 9 is zelfs geheel gewijd aan de werknemers van De Etna. De voor een familiebedrijf kenmerkende patriarchale verhoudingen bepaalden lang de omgang met het personeel.

De Etna is altijd een op de binnenlandse markt georiënteerd bedrijf gebleven. De nationale kachel- en fornuizenmarkt met bijbehorende prijs- en productafspraken, kartelvorming en overheidsinvloed vormt daarmee een belangrijk kader. De zogenoemde ‘aardgasgekte’ van de vroege jaren zestig had een onvoorziene en ‘abnormale’ impact op deze markt. De invloed van twee wereldoorlogen kan natuurlijk niet buiten beschouwing blijven. In de Tweede Wereldoorlog trad een *Verwalter*, een door de bezetter benoemde beheerder, aan waardoor de familie Klep formeel niet verantwoordelijk was voor het inschakelen van De Etna ten behoeve van de Duitse oorlogsvoering.

In de hoofdstukken 10 en 11 komt de geschiedenis vanaf de late jaren zestig aan bod op basis van een voornamelijk krantenonderzoek. In 1969 vond tegen de zin van de familie Klep de eerste fusie plaats. Dat was het begin van een cascade van fusies en reorganisaties, waarmee er een eind kwam aan het familiebedrijf. De hoogtijdagen van familiebedrijven op de schaal van De Etna leken voorbij. Hoofdstuk 12 bevat ten slotte een drietal korte nabeschouwingen.

Behalve de hiervoor al genoemde genealogische bijlage is een overzicht toegevoegd met de namen van meestersmeden, firmanten, directies en commissarissen vanaf 1803 en een bijlage met bedrijfsgegevens, waaronder kengetallen over personeelsomvang, omzet, winst, gegoten ijzer en investeringen van De Etna tussen 1856 en 1993. De publicatie sluit af met registers van personen en ondernemingen en aardrijkskundige namen.

Deze mooi vormgegeven en fraai geïllustreerde bedrijfsgeschiedenis bevat veel lezenswaardigs. Twee eeuwen economische, sociale en maatschappelijke geschiedenis op lokaal en (inter)nationaal niveau vormen het kader voor het optreden van leden van de familie Klep en aan hen gerelateerde personen. Uit deze bedrijfsgeschiedenis blijkt de wederzijdse beïnvloeding van micro- en macro-niveau, maar de rode draad wordt vooral gevormd door het wezen van een familiebedrijf.

Klaasje Douma

Alex van Dongen, *De Tilburgse Peaky Blinders. Vier generaties Tilburgse smokkelaars, de familie 'Kwak' Verhagen* (Woudrichem: Pictures Publishers, 2022; herziene herdruk 2023). 191 p. ill. krtn. ISBN 978-94-92576-51-4. € 24,95.

Onder de populariserende titel *De Tilburgse Peaky Blinders* heeft Alex van Dongen de geschiedenis beschreven van een Tilburgse familie waarvan vier opeenvolgende generaties zich vol overgave met smokkelen hebben beziggehouden. Hij heeft dit gedaan op verzoek van één van de leden van – vooralsnog – de laatste generatie van deze familie, de familie Verhagen, bijgenaamd ‘Kwak’. Deze Janus Verhagen vond het namelijk belangrijk dat het verhaal van zijn voorouders niet verloren zou gaan en heeft tevens aan deze familiegeschiedenis enkele persoonlijke anekdotes willen toevoegen.

Van Dongen heeft het boek geschreven met een vlotte pen, zodat het prettig leest, maar dat gaat niet ten koste van de inhoud: het boek is enerzijds wellicht een soort schelmenroman, anderzijds hebben de avonturen van de familie Verhagen aan diverse leden het leven gekost. Aan de hand van rechtbankdossiers, krantenartikelen en persoonlijke memorabilia van de familie doet Van Dongen een zo objectief mogelijk verslag van het wel en wee van deze Tilburgse familie en de illegale activiteiten waarmee de leden zich hebben bezig gehouden – volgens zijn opdrachtgever wellicht zelfs iets te contentieus.

Eind negentiende eeuw vestigde de stamvader van de smokkelaarsfamilie zich in Tilburg. De familie werd er geconfronteerd met armoede en bestaansonzekerheid, met vecht- en steekpartijen en confrontaties met de politie. Veroordelingen wegen diefstal en stroperij volgden. Zoals veel andere Tilburgers waren de Verhagens namelijk op zoek naar broodnodige ‘neveninkomsten’ waarmee zij hun armoedig bestaan konden verlichten. Het was tijdens de Eerste Wereldoorlog dat zij in het smokkelen van goederen over de grens met België een geschikte mogelijkheid zagen om inkomsten te verwerven. Aanhoudingen wegens het smokkelen van kaas, zeep en chocolade volgden. Confrontaties deden zich eveneens aan het thuisfront voor, in de vorm van burenruzies die uitliepen op vecht- en steekpartijen. In de jaren volgend op de oorlog behielden de ‘Kwakkers’, zoals zij wel werden aangeduid, hun reputatie als beruchtste smokkelaars. Het smokkelen van drank ging deel uitmaken van hun illegale activiteiten. Plaatsgenoten gingen de leden van de familie het liefst uit de weg; aangiftes en getuigenverklaringen van hun criminele activiteiten bleven dan ook meestal uit. Wel kwam het enkele malen tot een moordaanslag door een rivaliserende familie. Het geweld nam in de jaren dertig verder toe, met confrontaties met overheidsdienaren, schiet- en steekpartijen, al dan niet met dodelijke slachtoffers.

Tijdens de bezetting van Nederland in de oorlogsjaren 1940-1945 verscheen een nieuwe generatie Verhagen ten tonele, die zich eveneens toelegde op smokkelen. De winsten die zij konden maken waren hoog, zo ook het risico dat zij werden gepakt, wat diverse leden aan den lijve ondervonden. Drie leden van de familie werden tijdens hun aanhouding en de daarop volgende schermutselingen doodgeschoten.

Vervolgens komen de jaren 1960, de periode 1970-1985, het gouden smokkeltijdvak 1985-2008 en de jaren na de eeuwwisseling aan de orde. Hiervoor beperkt de schrijver zich voornamelijk tot het letterlijk weergeven van de gesprekken die hij met Janus Verhagen had. De verslaglegging van deze gesprekken is weliswaar interessant om te lezen, maar een meer objectieve beschrijving van deze tijdvakken zou op zijn plaats zijn geweest. Bovendien is sommige informatie bijvoorbeeld

verkregen van ‘een oudgediende die anoniem wil blijven’ of ontleend aan de mededelingen van ‘een beruchte ramkraker uit Oss’. Verder bevatten deze hoofdstukken wel erg veel informatie over criminaliteit in het algemeen, zoals het stoken van alcohol en het produceren en verhandelen van uiteenlopende soorten drugs, zonder dat het aandeel van de familie Verhagen hierin duidelijk wordt belicht. Over het doen en laten van de familie Verhagen wordt weliswaar veel detailinformatie gegeven, maar het onderwerp smokkelarij raakt steeds verder uit zicht. Duidelijk wordt wel dat er ook in deze periode volop gewelddadigheden waren en dat de Verhagens daar volop aan meededen. Twee van hen, Piet en Sjef Verhagen, kwamen daarbij om het leven, vermoedelijk het resultaat van een afrekening in het criminele circuit.

Voor de eenentwintigste eeuw kan worden volstaan met de vaststelling dat, behalve met smokkelen, leden van de familie zich hebben ingelaten met de handel in geestverruimende middelen en diefstal. Diverse nog minderjarige leden van de familie – onder wie Janus – werden daarvoor opgepakt. De auteur belooft in een laatste hoofdstuk – onder meer – de overeenkomsten en verschillen tussen de opeenvolgende perioden van de smokkelgeschiedenis op een rijtje te zetten. Veel meer dan een korte en weinig zeggende samenvatting van wat reeds is beschreven, is het echter niet geworden.

Het boek in zijn geheel vormt een mooie aanvulling op het boek *De achterkant van Nederland*, dat Pieter Tops en Jan Tromp in 2017 publiceerden en waarin ook de familie Verhagen aan bod komt. Het hierin geschetste criminele milieu, waaraan maar moeilijk te ontsnappen viel, treft men ook aan in *De Tilburgse Peaky Blinders*. In het boek wordt tevens op aansprekende wijze het tijdsbeeld van de behandelde perioden geschetst. De perioden zijn fraai geïllustreerd met officiële stukken, krantenkoppen en foto's uit het familiealbum.

Erik-Jan Broers

André van Noort, ‘Storm op den Staat!’ Arnold Meijer 1905-1965 (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2022) 255 p. ill. ISBN 978-94-64550-22-1. € 30,00.

Het is midden jaren zestig. Door Oisterwijk trekt een boerenkar getrokken door twee paarden. Op de kar een doods-kist met erover gedrapeerd de vlag van de Vlaamse leeuw. In de kist ligt het lichaam van de voormalige fascistische leider Arnold Meijer (1905-1965).

De Britse literator Coleridge stelde ooit dat ieder mensenleven eigenlijk een biografie verdient. Dat is nobel, maar helaas niet haalbaar. In de praktijk krijgen diegenen de aandacht die enige impact op de maatschappij of de cultuur hebben gehad. Geldt dat voor Arnold Meijer? Hij was de leider van een in de jaren dertig opgerichte fascistische splinterpartij met wortels in Noord-Brabant: Zwart Front, later omgedoopt tot Nationaal Front. Hij was een geestverwant van Benito Mussolini, maar deze vond Meijer niet belangrijk genoeg voor een persoonlijke ontmoeting, ondanks aandringen van de kant van Meijer. De enige keer dat Zwart Front aan landelijke verkiezingen deelnam, liepen deze voor Meijers beweging uit op een regelrecht debacle. Tijdens de bezetting gaven de nationaalsocialisten Meijer geen kans met hen te collaboreren, wat hij zeker gedaan zou hebben. De bezetters vonden hem niet van het kaliber Anton Mussert, de leider van de NSB. Na de oorlog werd Meijer daarom mild gestraft. Al deze gegevens zouden vragen kunnen oproepen over het belang van de leider van Zwart Front.

Verdient Arnold Meijer een biografie? André van Noort vindt van wel, maar recensenten hebben zich afgevraagd of dat wel zo is.¹⁰ Hij schreef met *‘Storm op den Staat!’* – een leus van Zwart Front – een biografie over de zelfverklaarde leider. Van Noort heeft gelijk. Meijer verdient een biografie.

Het had echter een ander type biografie kunnen zijn, waarin bijvoorbeeld geen aandacht is voor het gegeven is dat Meijer op 3 oktober 1926 schreef dat hij al een paar gezellige wandelingen heeft gemaakt in zijn begintijd aan het grootseminarie van Warmond. Niet elk gegeven opgediept uit het overvloedige archiefmateriaal is het waard om te vermelden. Uit hetgeen Van Noort weergeeft, komt Meijer naar voren als een middelmatig mens zonder echte talenten of een liefdesleven en hij was ook geen hoogvlieger op school. Wel was hij een politiek lichtgewicht begiftigd met een machts-wens, die hij nooit heeft kunnen realiseren. Middelmatige mensen zien we veel in extreemrechtse hoek en naargelang ze erin geslaagd zijn om macht te verwerven, verdienen ze aandacht, gewoon doordat ze macht hebben verworven. Dat ontbreekt in het geval van Meijer.

Waarom is het dan toch zinvol om een biografie aan de man te wijden? Dat zit hem in het tijdsbeeld dat uit een biografie naar voren kan komen, in de weergave van de netwerken waarin iemand functioneert en vooral ook in het gedachtegoed waaruit deze put. Het zou dus een geestelijke of intellectuele biografie kunnen zijn, al is het vreemd om de term ‘intellectueel’ in verband met Meijer te gebruiken. Zo’n boek zou kunnen beginnen met een biografisch hoofdstuk, waarin Meijers leven lineair en in vogelvlucht geschetst wordt. De hoofdmoot van het boek zou kunnen bestaan uit stukken over de cultuur en mentaliteit waarin Meijer zijn ideeën ontwikkelde, over zijn verhouding tot het katholicisme, over zijn verhouding tot de Joden (ingebied in een schets van het antisemitisme van de tijd), over zijn verhouding tot de democratie (ook in relatie tot de cultuurpessimistische traditie in de jaren twintig en dertig) en over de Groot-Nederlandse gedachte, het streven Nederland en Vlaanderen te verenigen.

Dat is niet het boek dat Van Noort heeft geschreven. Dat is een meer conventionele biografie waarin aspecten van Meijer aan bod komen die in de al bestaande literatuur over Zwart en Nationaal Front minder prominent zijn, zoals Meijers financiële perikelen, zakelijke activiteiten, berechting en gevangenschap. In het schetsen van een volledig beeld van Meijer is Van Noort geslaagd en daarmee voegt hij iets toe aan de bestaande

¹⁰ Zie de bespreking door Gjalte Zondergeld in *Tijdschrift voor Geschiedenis* 136 (2023) 92-93. DOI: <https://doi.org/10.5117/TvG2023.1.014.ZOND>.

literatuur van onder meer Wim Zaal, Leo Joosten, Hans Schippers en Gjalt Zondergeld. Van Noort bedient zo de mensen die gefascineerd zijn door de persoon Meijer, al zou men zich kunnen afvragen hoeveel mensen zo'n fascinatie hebben. Misschien was aandacht voor het tijdsverschijnsel Meijer interessanter geweest.

Van Noort trapt niet in de valkuil van psychologiseringen of postuum diagnosticeren, wat sommige biografen wel doen. Van Noort houdt het erop dat Meijers karakter gevormd was door het gevoel van trots zijn gegoede komaf en door het gevoel uitverkoren te zijn, dat studenten aan een seminarie zouden meekrijgen. Meijer maakte zijn opleiding aan het seminarie niet af, volgens Van Noort niet om zijn toen beginnende fascistische ideeën, maar vanwege zijn letterkundige belangstelling, waarover het katholieke gezag niet gunstig oordeelde. Een interessant gegeven dat Van Noort vermeldt, is Meijers belangstelling voor toneel in die periode. Het gaat niet te ver om het optreden van fascistische demagogen in verband te brengen met het opvoeren van een toneelstuk, als de encensering van macht.

Meijers katholieke achtergrond zorgde ervoor dat hij meer had met Mussolini's fascisme dan met het Duitse nationaalsocialisme. Voor de Duitsers was hij als gevolg daarvan minder interessant, zij zagen in hem een 'jezuïetenknecht', die bovendien de Groot-Nederlandse gedachte aanhing, die vanuit nationaalsocialistische hoek niet werd aangemoedigd.

Meijer speelde een ambivalente rol in de begintijd van de Duitse bezetting. Vanwege zijn fascistische achtergrond was hij een gesprekspartner voor de nationaalsocialisten, maar zijn anti-Duitse gevoelens belemmerden zijn ontwikkeling tot grootschalig collaborateur. De Duitsers zagen te weinig in hem. Dit gegeven heeft Meijer na de oorlog het leven gered. Zelf vond hij dat de korte gevangenisstraf die hij kreeg veel te streng was. Hij had immers het beste voor gehad met het land. Hij is nooit teruggekomen van zijn extreemrechtse beginselen, maar hield zich na de oorlog gedeisd. Wel werkte hij aan zijn belangstelling voor het Vlaamse nationalisme.

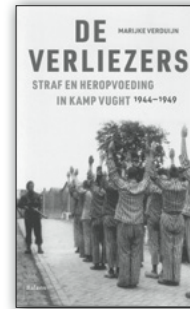
In tijden van herlevend antisemitisme is Meijers visie op Joden relevant. Meijer was zon-

der twijfel een antisemiet, al was hij volgens Van Noort in zijn publicaties niet rabiaat. Rabiaat antisemitisme is eigenlijk een pleonasme en wanneer in antisemitisme gradatie worden aangebracht, ligt het gevaar van overnuancering op de loer. Meijer zag naar verluidt niets in rassenleer, maar schreef wel een parasitair karakter toe aan 'de' Joden, die hun plaats zouden moeten kennen als volk dat te gast zou zijn. De retorische uitingen van Zwart Front waren bij uitstek antisemitisch, bijvoorbeeld blijkend uit de cartoons van de tekenaar Karel Thole in het partijkrantje van de organisatie.

Het boek van Van Noort is stilistisch sober, al maakt Van Noort te vaak gebruik van het hyperbolische uitroepteken, misschien geput uit de retoriek van zijn onderwerp – zie ook de titel die Van Noort zijn studie meegaf.

Zoals gezegd volgt Van Noort Meijers levensloop chronologisch, met Meijer als priesterstudent, politicus en ondernemer, en niet thematisch. Van Noorts studie is een bruikbare aanvulling op het al bestaande onderzoek, maar misschien had de auteur zich meer moeten afvragen waarin het belang van Meijer eigenlijk schuilt. Als persoon was hij nauwelijks interessant, maar wel het gedachtegoed waarvoor hij voor stond. Daaraan had meer aandacht geschonken kunnen worden, al zal Van Noorts overweging zijn geweest dat dergelijke boeken al bestaan. Een afzonderlijk thematisch deel over Meijer als publicist zou zeker op zijn plaats zijn geweest. Een studie van zijn denkbeelden, geplaatst in de context van het intern gekrakeel dat eigen is aan extreemrechts, maakte de casus Meijer het meest relevant. Waar kwamen deze denkbeelden vandaan en hoe werden ze verwoord? Een boek over de mentaliteit van een periode is uiteindelijk interessanter dan een studie van een man met een groot ego, zeker wanneer dit niet was gebaseerd op capaciteiten, zelfs niet de capaciteiten om macht te verwerven.

Olivier Rieter

Marijke Verduijn, *De verliezers. Straf en heropvoeding in kamp Vught 1944-1949* (Amsterdam: Uitgeverij Balans, 2023). 352 p. ill. ISBN 978-94-63822-95-4. € 29,95.

'In interneringskamp Vught is de bewaking in de eerste tien maanden ernstig ontspoord'. Dat is de harde conclusie van Marijke Verduijn in haar boek over straf en heropvoeding in kamp Vught in de periode 1944-1949. Het concentratiekamp dat de Duitsers hadden laten bouwen, werd direct na de bevrijding een gevangenis voor Nederlanders die van collaboratie werden verdacht en hun gezinnen, en voor Duitsers. Zij zouden in het kamp beschermd worden tegen wraakacties van de bevolking en na een eventuele veroordeling geresocialiseerd worden. Maar in plaats daarvan werden ze het slachtoffer van wraakgevoelens en van een slechte organisatie. Zo ontstond een situatie 'waarin de ene mens macht uitoefent over de ander en zedelijk tegenwicht ontbreekt', in de woorden van de toenmalig minister-president Wim Schermerhorn.

De Nederlandse regering was op de hoogte van de excessen in het kamp en probeerde er iets aan te doen. Daardoor verbeterde de situatie, al bleven willekeur en corruptie onuitroeibaar. Dat kwam ook doordat het moeilijk was een beeld te krijgen van wat er zich in het kamp afspeelde. Aan berichten over wantoestanden werd weinig geloof gehecht. In de publieke opinie overheerste het beeld van een kamp vol landverraders met wie men geen medelijden hoefde te hebben. Een uitspraak van Schermerhorn dat de lichte gevallen zouden worden vrijgelaten, leidde tot een storm van protest. Daarop krabbelde de regering terug.

Aan de hand van uitgebreid archiefonderzoek en – heel belangrijk – egodocumenten beschrijft Verduijn het leven in het kamp tegen de achtergrond van de bevrijding en de wederopbouw van Nederland. Zo krijgen de gebeurtenissen in het kamp een context: van gevoelens van wraak op

collaborateurs en Duitsers en ook van de slechte levensomstandigheden waarmee de Nederlanders te maken hadden.

Tot zover is het verhaal duidelijk. In 1946 verbeterde de situatie in het kamp, maar de beschrijving van deze periode in het boek is fragmentarisch. Lotgevallen van gevangenen worden afgewisseld met beschrijvingen van zaken als veranderingen in het kampreglement. Het is moeilijk om in deze hoofdstukken een lijn te ontdekken. De sterke kant van dit onderzoek – het uitgebreid gebruik maken van de ervaringen van gevangenen – wordt hier een nadeel. Meer analyse – werd de situatie beter? Wat wisten de verantwoordelijke autoriteiten en wat deden ze? – had een beter leesbaar verhaal opgeleverd.

Pas in het nawoord, dat eigenlijk de conclusie bevat, wordt het verhaal weer glashelder. Hierin bespreekt de schrijfster kort en krachtig het doel van het kamp, de invloed van de pers en de trage behandeling van zaken tegen mensen die van collaboratie waren beschuldigd. Verduijn wijst ook op de context waarin dit gebeurde. Nederland mag dan geen 'bijltjesdag' gekend hebben zoals bijvoorbeeld Frankrijk, maar collaborateurs – ook als ze hun straf hadden uitgezeten of niet gestraft waren – werden buiten de samenleving geplaatst. Verduijn schrijft: 'Een oude vriendin van mijn familie herinnerde zich later met schaamte hoe zij en haar klasgenoten een zoon van NSB-ouders volledig hadden buitengesloten. In die zin had het *Overijsselsch Dagblad* gelijk toen het schreef dat er weliswaar geen fysieke bijltjesdag is geweest, maar wel een lange, echt Hollandse bijltjesdag, waarin mensen "ook op kwaad gerucht of valse aangifte, werden beroofd van alles wat maar te roven viel".' Kamp Vught was onderdeel van dit proces.

Jan Brouwers

Pieter Baas, Truus Wertheim-Cahen en Arnoud –Jan Bijsterveld,
En de naaste als jezelf. Harry Holla (’s-Hertogenbosch: Aldus Uitgevers, 2022). 288 p. ill. ISBN 978-90-70545-49-9. € 25,00.

De hoofdtitel van dit boek, een onaffe zin, verwijst naar het Bijbelse gebod om je naaste lief te hebben zoals jezelf: zie bijvoorbeeld Leviticus 19:17, waar naar in het boek op p. 207 verwezen wordt, en Marcus 12:31. Voor de jurist Harry Holla (1904-1992) en zijn echtgenote Leny Aarts (1907-1994) was dit een vanzelfsprekendheid, zoals blijkt uit hun pogingen om in de oorlogsjaren – met wisselend succes en met groot risico voor henzelf – Joodse medemens te behoeden voor deportatie door de nazi’s. Het boek bestaat uit drie delen en stelt de persoon Holla centraal, zoals het vervolg van de titel aangeeft. Waarom dit boek dertig jaar na het overlijden van Holla is verschenen, maken uitgever Marc Verbeek en bisschop Gerard de Korte duidelijk in het Ten geleide en het Woord vooraf. Herinneren en gedenken van het oorlogsverleden, hier in het bijzonder van de Jodenvervolgung, zijn belangrijk voor de identiteit van mensen als individu en collectief, maar hoe gaat dat verder wanneer de laatste directe getuigen niet meer onder ons zijn? Het antwoord luidt: door ook de generaties na hen, de erfdragers, aan het woord te laten komen, en door die herinneringen en dat gedenken te koesteren binnen onze (Nederlandse) cultuur. De *raison d’être* van het boek wordt in het derde deel van het boek verder uitgediept in een scherp betoog van Arnoud-Jan Bijsterveld. Door de vele in het boek opgenomen getuigenissen en de talrijke illustraties bij ieder deel heeft dit boek zelf iets van een monument.

Het eerste deel, geschreven door Peter Baas, biedt een levensschets met focus op de periode kort voor, tijdens, en kort na de Tweede Wereldoorlog. Harry Holla werd geboren in Venlo, waar zijn ouders een winkel dreven in huishoudelijke en religieuze artikelen. Zij vernoemden hun zoon naar zijn grootvader, Henri Holla. Mogelijk ver-

wijst beider voornaam naar de beroemde Venloër Henri Belletable († 1855), aan wiens inspanning de oprichting van de (aarts)broederschap van de Heilige Familie te danken is. Hoe dan ook, Harry kwam uit een degelijk rooms nest. In zijn tijd als scholier aan het Canisiusgymnasium in Nijmegen en vervolgens als student aan de Rechtenfaculteit aldaar ontwikkelde hij zich tot een zelfstandig denkend mens. Maar rooms bleef hij. Inmiddels woonachtig in Vught, was hij in de oorlogsjaren eerst werkzaam bij het levensmiddelenbedrijf De Gruyter en daarna bij een advocatenbureau. Zijn katholieke netwerk kwam hem bijzonder van pas bij het verzetswerk. Dat hij enkele Joodse families uit Vught en Den Bosch van de ondergang heeft kunnen redden, was voor een belangrijk deel te danken aan zijn contacten met de ‘verkennerij’ (de katholieke tak van de padvinderij) en de parochiegeestelijkheid. En dankzij de moed waarover zowel hij als Leny beschikte. Zo namen zij in 1942 doodgemoedereerd een Joods meisje, Renée van Leeuwen, wier vader door de nazi’s was gedeporteerd, in het gezin op – ook al detoneerde zij niet weinig met de eigen kinderschare.

Na de bevrijding, in Noord-Brabant al in de herfst van 1944, was Holla betrokken bij de legalisering van tijdens de oorlog actieve verzetsgroepen. In januari 1945 werd hij voorzitter van het eerste Nederlandse Tribunaal dat zich bezighield met de berechting van collaborateurs en landverraders. Vanaf 1948 ging hij samen met anderen weer verder in de advocatuur. Holla Advocaten is een begrip geworden in Den Bosch en wijde omgeving. In september 1973 werd hem de titel ‘Rechtvaardige onder de Volkeren’ toegekend door Yad Vashem, dat de slachtoffers van de Holocaust en de redders van Joden eert en herdenkt. Deze onderscheiding, die overigens ook werd toegekend aan Harry’s zus Riet Op de Coul-Holla en haar man Frans, was aangevraagd door het Joodse echtpaar Max en Jet Cahen-Elion, dat destijds door hen was geholpen.

De dochter van de twee laatstgenoemden, Truus Wertheim-Cahen, is de samensteller van het tweede deel van dit boek. Dit bestaat uit het verslag van een aantal interviews die zij hield met ‘erfdragers’, meest kinderen en (achter)kleinkinderen van de Holla’s en de door hen geholpen

Joodse stellen. Zelf is zij in januari 1944 geboren in Moederheil in Ginneken, waar haar moeder was ondergedoken. Een samenvatting van de interviews doet de inhoud ervan tekort. Maar wat uit deze teksten duidelijk wordt, is dat herinnering verbindt, vooral de herinnering aan lijden, van generatie op generatie, en soms met het overslaan van een generatie.

Het derde, tevens laatste, deel van het boek is geschreven door Arnoud-Jan Bijsterveld en gaat over het ijken en herijken van herinneringen. Individuen, families, grote en kleine groepen herinneren en gedenken dezelfde gebeurtenis op heel verschillende wijzen. Omdat de generatie die de Tweede Wereldoorlog heeft meegemaakt verdwijnt, gaan deze vormen van ‘sociale herinnering’ over in ‘culturele herinnering’ bij volgende generaties. In Nederland, en misschien ook elders, heeft de culturele herinnering aan de Tweede Wereldoorlog een nagenoeg collectief nationaal karakter gekregen. De gedeelde culturele herinnering brengt mensen bij elkaar. Uit mijn eigen jeugdjaren kan ik me nog herinneren wat voor diepe indruk de in 1965 verschenen boeken van Jacques Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945*, maakten op mijn ouders en hun kennissenkring.

Maar culturele herinnering moet ook voortdurend behoed en herijkt worden omdat mensen en tijden nu eenmaal veranderen. Bij de Nationale Dodenherdenking van 2024, dus betrekkelijk kort na de verschijning van *En de naaste zoals jezelf*, werd duidelijk dat de culturele herinnering thans wellicht minder gedeeld wordt dan enkele jaren geleden het geval was. Moeten er, om slechts één van de gerezen vragen te noemen, voortaan niet alleen Nederlandse slachtoffers maar ook slachtoffers van Nederlanders herdacht te worden? Wie bepaalt wat?

Bijsterveld begint zijn betoog met een verwijzing naar een passage uit het werk van Ilja Leonard Pfeijffer, waarin gezegd wordt dat verhalen betekenis geven aan gebeurtenissen. Maar wie regelt die verhalen? Ik sluit deze recensie af in de geest van een auteur als Vasili Grossman (*Een klein leven*): op wat voor wijze er ook herinnert en herdacht wordt, voor alle betrokkenen dient de

waarheid voorop te staan. Dan kunnen we elkaar zonder schroom in de ogen zien.

Charles Caspers

Luc Brants, Van Willem II naar Roze Maandag. De zichtbaarheid van homoseksualiteit, sekse- en genderdiversiteit in Tilburg (Tilburg en Woudrichem: Stichting Zuidelijk Historisch Contact en Uitgeverij Pictures Publishers, 2020). 208 p. ill. ISBN 978-94-92576-30-9. € 24,95.

Dit boek geeft een goed overzicht van de maatschappelijke ontwikkeling van homoseksualiteit in Tilburg vanaf 1850. Die ontwikkeling ondervond door de jaren heen veel tegenwerking van zedenpolitie, justitie, politiek en plaatselijke katholieke geestelijkheid. De afwijzende houding van de Tilburgse politici om te komen tot een breed gemeentelijk homobeleid heeft de emancipatie jarenlang vertraagd. Elders in het land was men progressiever.

De samensteller van het boek heeft ervoor gekozen om verslag te doen vanuit tal van politiedossiers met tabellen van aantallen zedenovertreedingen en minder om Tilburgers aan het woord te laten die uit eigen ervaring konden spreken. Dit had de leesbaarheid bevorderd en de tekst interessanter gemaakt voor de nieuwsgierige lezer. Ook mis ik in het boek verwijzingen naar publicaties die in de regionale en plaatselijke kranten moeten hebben gestaan, afgezien van het artikel van Cees Seelen in *TAS* (p. 109) en het krantenartikel over homo-agressie uit *Het Nieuwsblad* (p. 157).

In vergelijking met de situatie in Limburg valt op dat de emancipatie van homoseksualiteit in het zuiden veel vroeger begon dan in Tilburg. Vanaf de jaren vijftig werd in Limburg vanuit verschillende steden en instellingen op provinciaal niveau samengewerkt, waarbij politie en kerk weinig bemoeienis toonden. Wellicht had vanuit Tilburg eerder contact gezocht moeten worden met de andere drie grote gemeenten in Noord-Brabant.

Het COC Limburg, opgericht in 1972, was een provinciale afdeling, wat ertoe leidde dat men ernaar streefde om in alle acht grotere plaatsen activiteiten te ontplooiën. Het COC Limburg kreeg al vroeg een eigen gebouw in Maastricht en heeft datzelfde gebouw nog steeds als onderkomen; voor de continuïteit was dat van groot belang. In Tilburg zwierf de homobeweging van pand naar pand.

Het boek noemt voor de homobeweging belangrijke namen zoals COC-voorzitter en binnenhuis architect Benno Premsele, kapelaan Jan Hendriks, die door bisschop Moors was aangewezen om pastoraal werk te doen onder getrouwde 'homofielen', en de humanist en jurist Edward Brongersma, die zijn hele leven pleitbezorger was van liberalisering van de zedelijkheidswetgeving en van de acceptatie van pedofielen. Meer achtergrondinformatie over deze personen zou het boek ten goede zijn gekomen.

In de jaren zestig beleefde ik als student mijn coming-out in Tilburg. Vanaf 1967 bezocht ik de Bardolino-bar in de Tuinstraat en café De Engel aan het Sint-Annaplein. Ik was bevriend met Cees Seelen van de Tilburgse Studenten Werkgroep Homoseksualiteit en nam deel aan de bijeenkomsten in het buurthuis van de Lidwinaparochie aan de Generaal Kockstraat. De emancipatorische ontwikkeling binnen de studentenbeweging van de toenmalige Katholieke Universiteit Brabant ging mijns inziens aanvankelijk helemaal voorbij aan die in de Tilburgse samenleving.

Tot slot nog enkele kanttekeningen: de werkgroep Orpheus voor heteroseksueel getrouwde homoseksuelen mannen of vrouwen is nog steeds een autonome werkgroep, los van het COC. Hoofdstuk 8.3, waarin opnieuw wordt ingegaan op de ziekte Aids, is overbodig omdat dit thema voldoende aan bod komt in hoofdstuk 7.10. Op p. 162 wordt gesproken over het vijftigjarig bestaan van het COC in 1996; bedoeld is het landelijk COC.

Jean Delhooven

Cock Gorisse, *Amphia: zorg in de regio, 1819-2019*
(Breda: Amphia, 2020).
285 p. ill.
ISBN 978-90-830563-0-2.
Niet meer leverbaar.

Sinds 2020 heeft Breda nog maar één ziekenhuis. In dat jaar werd het nieuwe Amphia Ziekenhuis geopend. Bij die gelegenheid verscheen een overzicht van de ontwikkeling van de zorg in de regio Breda-Oosterhout. Kort samengevat is het, aldus het voorwoord, een ontwikkeling van *charitas* naar *utilitas*: 'van onbaatzuchtige zorg (...) naar een steeds effectiever economisch deelgebied van de samenleving'. Of, om een andere gangbare uitdrukking te gebruiken, de ontwikkeling van care naar *cure*.

Cock Gorisse kreeg de opdracht om de geschiedenis van het ziekenhuis te schrijven, 'inclusief die van alle instituten die het in de loop van de tijd in zich heeft opgenomen'. Dat waren er, afhankelijk van de manier waarop je telt, elf of twaalf. Van enkele instellingen was een bruikbare beschrijving van de geschiedenis voorhanden, maar Gorisse baseerde zich niet alleen op de bestaande literatuur. Ze deed onderzoek in archieven – voor zover die niet weggegooid waren – maakte gebruik van kranten en interviewde een groot aantal medewerkers en oud-medewerkers.

Op basis daarvan beschrijft ze de geschiedenis van de gasthuizen in de negentiende eeuw en de opkomst van het moderne ziekenhuis, waarbij ze ook de ziekenhuizen in kleinere plaatsen in de regio Breda meeneemt. Daarbij verliest ze de context niet uit het oog: de ontwikkeling van de medische wetenschap en de veranderende financiering van de zorg met de komst van de ziekenfondsen en de toenemende invloed van de rijksoverheid, en de ontzuiling. Dat lijkt voor de hand te liggen, maar hoeveel geschiedenissen van organisaties beperken zich niet tot een soort transcriptie van de notulen van het bestuur, met als resultaat een onleesbaar

boek? Dat is dit boek over de voorgeschiedenis van het Amphia Ziekenhuis bepaald niet.

Er moesten ook veel illustraties in het boek komen. Ook daar heeft Gorisse veel werk in gestoken. Foto's van interieurs vormen mooie sfeerbeelden: terwijl tegenwoordig ziekenhuizen dynamiek willen uitstralen, ademen de oude foto's vooral rust. Ook valt op dat vroeger, wanneer het complete personeel op de foto ging, de bestuursleden voorop stonden (of beter, zaten) en de artsen ontbraken of bijna onzichtbaar waren. De verpleging staat letterlijk centraal. Tegenwoordig zouden de specialisten centraal staan – gesteld dat je het hele personeel van het Amphia op de foto zou kunnen krijgen: de ontwikkeling van *care* naar *cure* in beeld gebracht. De foto van rond 1970 van de dokterskamer van het Diaconessenhuis is een mooi tijdsbeeld vanwege de asbakken die ongeneemd op tafel staan.

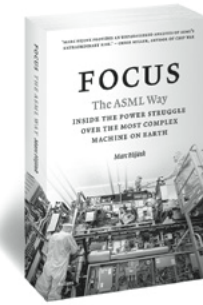
Dat ziekenhuis was toen een van de drie ziekenhuizen in Breda. Daarnaast was er ook De Klokenberg, een sanatorium voor tbc-patiënten. Het gebouw stond grotendeels leeg want tuberculosepatiënten waren er vrijwel niet meer. Wat er in Breda ook niet was: een centrum voor open hartoperaties. Het doel werd het grotendeels leegstaande gebouw als hartkliniek te gebruiken: het klinkt logisch, maar dat was het niet. Uiteindelijk kwam dat centrum er, maar Gorisse laat zien hoe gecompliceerd het proces door politieke, bestuurlijke en persoonlijke tegenstellingen verliep.

De Klokenberg bleef trouwens een hoofdpijndossier. In 1996 had de verantwoordelijke minister er genoeg van en dwong zij de ziekenhuizen in Breda en Oosterhout tot nauwere samenwerking, waarbij de hartchirurgie naar het Ignatiusziekenhuis in Breda verhuisde. Zo kwam het Amphia Ziekenhuis tot stand, met aanvankelijk vier en uiteindelijk twee locaties. 'Het hele fusiegebeuren was geen rationeel proces, er speelden veel belangen en emoties mee', aldus een van de betrokkenen.

Gelukkig heeft het Amphia Ziekenhuis Cock Gorisse in staat gesteld om ook deze recente en turbulente periode te beschrijven. Opdrachtgevers willen nog wel eens slappe knieën krijgen als de historicus op dit terrein is aangeland. Gorisse kreeg de kans ook de totstandkoming van het huidige ziekenhuis te beschrijven en doet dat

gedegen en met de nodige distantie. Zo heeft ze een waardevol overzicht geschreven van de geschiedenis van de zorg in de regio Breda tot op de dag van vandaag.

Jan Brouwers

Marc Hijink, *Focus. De wereld van ASML. Het machtspeel om de meest complexe machine op aarde*
(Amsterdam: Balans, 2023).
320 p. ill. ISBN 978-94-63823-05-0. € 24,99.

Microchips zijn niet meer weg te denken uit ons leven. Naast smartphones en computers zijn ze in vrijwel elk elektronisch apparaat terug te vinden, van auto's tot tv's en koelkasten. Chips zijn zo onmisbaar geworden dat ze de inzet zijn geworden van geopolitieke confrontaties, onder meer te zien in de pogingen van de Verenigde Staten om China de productie van geavanceerde chips te ontfangen.

Een naam die hierbij steeds meer de ronde doet, is die van ASML. Het bedrijf uit Veldhoven maakt zelf geen chips maar wel de enorme, complexe machines die nodig zijn om chips te produceren. Hoewel er nog andere bedrijven zijn die deze machines kunnen bouwen, is ASML de enige die de nodige apparaten kan aanleveren voor de productie van de meest geavanceerde chips. ASML is van een kleine spin-off van Philips uitgegroeid tot een wereldspeler en een onmisbare schakel in de techsector en daarmee in de wereld economie.

In *Focus. De wereld van ASML* vertelt journalist Marc Hijink hoe dit allemaal tot stand is gekomen. Hij baseert zich hiervoor op het eigen archief van ASML, interviews met verschillende betrokkenen en zijn eigen jarenlange ervaring in het volgen van de techwereld. Het boek is opgedeeld in vijf delen en begint met het relaas hoe enkele ingenieurs bij Philips eind jaren 1970 experimenteerden met nieuwe technieken voor het maken van computerchips. Het eerste deel gaat in op de oprichting van ASML en de zoektocht naar kapitaal. Het tweede deel zet dit verhaal verder en beschrijft

de groei van het bedrijf van de jaren 1980 tot de vroege jaren 2000. Voor de overige drie delen, die grosso modo de laatste twintig jaar omvatten, stapt Hijink af van de strikt chronologische lijn en presenteert hij drie parallelle verhaallijnen. In het derde deel beschrijft hij de queeste van ASML om zogenoemde EUV-machines te bouwen, die gebruik maken van ‘extreem ultraviolet licht’ om zeer kleine chipcircuits te kunnen maken. Het vierde deel gaat in op de vraag hoe ASML vanaf de late jaren 2010 tegen wil en dank terecht kwam in het middelpunt van de geopolitieke confrontatie tussen de Verenigde Staten en China. In het vijfde deel keert Hijink terug naar Veldhoven om licht te werpen op de bedrijfscultuur van ASML, maar ook op de aanhoudende groeiproblemen van het bedrijf.

Het is duidelijk waarom Hijink voor de laatste drie delen voor deze structuur heeft gekozen. De zoektocht naar EUV en het geopolitieke spel zijn allebei complexe verhaallijnen die de volledige focus van de lezer vereisen. Hoewel beide ongeveer gelijktijdig plaatsvonden, zou ze door elkaar presenteren ervoor zorgen dat de lezer de aandacht verliest. Deze aanpak heeft wel tot gevolg dat de hoofdstukken in deze drie delen chronologisch gezien nogal heen en weer springen. Het zwaartepunt ligt in de drie laatste delen duidelijk in de jaren 2010 en begin van de jaren 2020. Hijink stelt de explosieve groei van het bedrijf in deze periode centraal, maar hierdoor gaat hij te snel over de beginperiode van ASML heen. Het zou interessant zijn geweest als hij in het begin wat meer was ingegaan op de context van Philips en zijn eigen chipproductie. De auteur lijkt ervan uit te gaan dat de lezer die kent, wat niet per se het geval is.

Net als de chipmachines is ook het verhaal van ASML een complex geheel van uiteenlopende onderdelen, maar Hijink weet het goed te brengen en slaagt erin een klare lijn te scheppen. Zijn achtergrond als techjournalist komt goed van pas bij het toelichten van de werking van de ASML-machines en de diverse technieken die er zijn voor de productie van computerchips. Hij weet dit bevattelijk te brengen, waardoor ook je als lezer meteen mee bent met termen als ‘lithografie’ en ‘EUV’. Het boek is voorzien van twee katernen met foto’s en archiefbeelden van chipmachines

en de belangrijkste personages in het verhaal. Al bij al is dit boek een aanrader voor iedereen die geïnteresseerd is in de technologiegeschiedenis en wilt weten hoe een Nederlands bedrijf is kunnen uitgroeien tot de spin in het web van de chipproductie en het bedrijf met de hoogste beurswaarde van Nederland in 2024.

Florian Daemen

Algemeen

Jaarboek De Oranjeboom van Erfgoed- en Geschiedkundige Vereniging Breda en ommeland 76 (2023). 218 p. ill. krtn. ISBN 978-90-73342-21-7. ISSN 2211-3169.

Na het samengaan met ingang van 2024 van de twee Bredase erfgoedverenigingen, de Geschied- en Oudheidkundige Kring Stad en Land van Breda ‘De Oranjeboom’ (uit 1948) en Heemkundekring Engelbrecht van Nassau (uit 1953), kreeg ook het jaarboek een nieuwe naam, al blijft de redactie kortweg van *De Oranjeboom* spreken. Het redactioneel en qua vormgeving uitstekend verzorgde jaarboek blijft zo een waardevolle bijdrage leveren aan de geschiedschrijving van stad en land van Breda. Doordat de artikelen ook online worden aangeboden op de website deoranjeboom.nl/jaarboek/, kan iedereen hiervan kennisnemen.

Zes artikelen in deze aflevering gaan over ‘een leven lang leren’ ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de Bredase Volksuniversiteit, opgericht door de afdeling Breda van de Maatschappij tot Nut van ‘t Algemeen. De vijf andere artikelen gaan over andere onderwerpen en tijdvakken. De rode draad door de meeste artikelen is de impact van sociale en religieuze scheidslijnen op de Bredase samenleving in verleden en heden.

De uit de achttiende eeuw daterende Maatschappij kreeg in 1816 een afdeling in Breda. Peter van de Steenoven beschrijft in het openingsartikel

de door de ‘verlichte notabelen’ van ‘het Nut’ geboden liefdadigheid. Het eerste bestuur telde vooral protestantse maar ook katholieke leden, al leidden de scherpere religieuze scheidslijnen vanaf het midden van de negentiende eeuw tot een uittocht van veel katholieken uit het Bredase departement. Het zorgde behalve voor bijeenkomsten en lezingen voor de eigen leden ook voor de bedeling van armen met brandstoffen en levensmiddelen, een ziekteverzekering, een ‘Nutsspaarbank’, een bibliotheek, een zangschool en ‘Nutsscholen’ voor kleuters, jongens en meisjes.

Ben Sanders bouwt hierop voort in zijn artikel over twee eeuwen Nutsonderwijs. Na een schets van de onderwijssituatie in Nederland en Breda vanaf 1800 beschrijft hij de ontwikkelingen vanaf de stichting van Departementale Nutsschool in 1844. Die kreeg meteen te maken met de schoolstrijd – vooral van katholieke zijde – en de verzuiling in de decennia daarna. Toch bleef de Nutsschool een gewaardeerd verstrekker van ‘algemeen christelijk gekleurd onderwijs’. In 1888 kwam er een meisjesschool bij en een jaar later een kleuterschool. De financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs – en tot het laatste behoorde ook het Nutsonderwijs – in 1920 maakte de uitbreiding mogelijk van het aantal scholen en met ULO-scholen, later MAVO. De Stichting Nutsscholen Breda beheert nu vijf basischolen in de gemeente Breda.

Naar Engels voorbeeld startte in 1973 onder de benaming ‘De Brede Aa, centrum voor ontwikkeling en vorming’ wat nu Volksuniversiteit Breda heet. Ron Gregoor geeft een overzicht van een halve eeuw geschiedenis van dit onderwijs op maat, dat jaarlijks gemiddeld 1500 cursisten bedient in zo’n 180 cursussen. Naast klassieke schoolvakken gaat het om speciale, thematische en ‘doe-cursussen’. De Volksuniversiteit is gevestigd in De Nieuwe Veste, dat ook de thuisbasis is van cultuureducatie in Breda. Ruim een eeuw geschiedenis van kunst- en muziekonderwijs is het onderwerp van de bijdrage van Gertjan Endedijk, met als ondertitel ‘van verheffing naar participatie’. Ook de in 2012 samengevoegde organisaties van Bibliotheek Breda, Stedelijke Muziekschool (later Centrum voor de Kunsten) en Cultuurwin-

kel huizen nu in De Nieuwe Veste, het gebouw van Herman Hertzberger uit 1991.

Kwamen vrouwen in de twee laatste artikelen al ter sprake als bijzondere doelgroep in het kader van het verhelpen van kansenongelijkheid, in het artikel van Frans Gooskens over de RK Vrouwenbond en het Katholiek Vrouwengilde staan ze centraal. De in 1918 ging de elitaire diocesane RK Vrouwenbond van start, die lezingen en cursussen aanbood. Na de Tweede Wereldoorlog wilde men de doelgroep verbreden met vrouwen uit de arbeidersklasse en veranderde de naam in Katholiek Vrouwencentrum. Dat was in het standsbewuste Breda een brug te ver en in 1949 gingen de vrouwen sociaal gescheiden naar ‘stand’ – arbeidersvrouwen, boerinnen, middenstand en Vrouwengilde – verder. Voorgezeten door onder anderen Tine Halkes beleefde het Vrouwengilde jaren van bloei, tot de opheffing in 2005, waarna enkele clubs zelfstandig verdergingen.

De Moedermavo is nog zo’n educatief fenomeen, dat vanaf 1976 in de avonduren tweedekansonderwijs bood. Overigens waren de meesten van de cursisten voortijdig schoolverlaters, was slechts een derde moeder en waren ook mannen welkom. Na 1997 ging het volwassenonderwijs verder onder de hoede van de ROC’s. Ine van de Steenoven beschrijft de roerige maar succesvolle geschiedenis onder de titel ‘Marie werd wijzer in Breda’.

Ton Kappelhof belicht, vooral aan de hand van bronnen uit het archief van de Nassause Domeinraad, het gebruik en de functies van het Mastbos vanaf de aanleg door graaf Hendrik III in 1514. Na een overzicht van de bossen in de heerlijkheid Breda sinds de dertiende eeuw gaat hij in op de betekenis, het beheer en de uitbreiding van het Mastbos en andere bossen van de heer van Breda: het Liesbos, het Ulvenhoutse Bos en het Chaambos. Ze dienden als plantage met onder meer dennenbomen, wildpark (voor de jacht), sport- en recreatiegebied en voor de levering van brand- en timmerhout. De auteur trekt de lijn door naar de achttiende en negentiende eeuw, toen erfgenaam prins Frederik, broer van koning Willem II, zorgde voor het behoud van het Mastbos. Vanaf 1890 werd het opengesteld voor publieke recreatie.

Floris van Alebeek, conservator geschiedenis bij het Noordbrabants Museum, beschrijft een zestiende-eeuw Mechels huisaltaar dat terecht kwam in het Bredase kapucijnenklooster en van hieruit in 2013 in de museumcollectie kwam. Het albasten reliëf met de kruisiging van Christus bevindt zich nog in de oorspronkelijke eikenhouten omlijsting. Wel zijn de grondering, polychromie en de vergulding ooit verwijderd. Hoe het ooit in Breda terecht kwam, blijft een open vraag.

In de Haagse Beemden stond tussen het midden van de vijftiende eeuw en 1856 kasteel de Emer. De laatste kasteelheer was Matthieu Versluijs (1798-1844), telg uit een Zeeuws geslacht. Hij staat centraal in een tweede artikel van Peter van de Steenoven. Op basis van gedegen bronnenonderzoek, waaronder brieven en zijn testamenten, onderzocht hij Versluijs' levenswandel – zonder echtgenote, kerkelijke band of maatschappelijke functie – en zijn leven op het landgoed. Het bestaande beeld van de merkwaardige, asociale bohemien nuanceert hij: Versluijs was een ongebonden levensgenieter maar ook een verlicht intellectueel die zich als edelman bekommerde om zijn familieleden, vrienden en personeel.

Stadsschouwburg Concordia kwam al ter sprake in de artikelen over 'het Nut', maar krijgt afzonderlijk aandacht in het artikel van Mieke Rijkers. Zij plaatst het ontstaan van 'buitensociëteit Concordia' in de jaren 1879-1881 in de burgerlijke en militaire stad Breda, met al de nodige sociëteiten, in de bredere context van de beginnende verzuiling in de stad. In de verzuilde pers kregen de muziek, ballet, en toneelvoorstellingen in de in 1881 geopende concert- en schouwburgzaal positieve dan wel vernietigende kritieken. Deze weerspiegelen de scherper wordende scheidslijnen, die in Breda eerder liepen tussen conservatieve en liberale katholieken dan tussen katholiek en protestant. Toch maakt Rijkers duidelijk dat Concordia niet, zoals wel is beweerd, werd opgericht om deze verdeeldheid tegen te gaan. Op basis van biografisch onderzoek van de oprichters ging het eerder om het behouden van de oude, op standsverschillen gebaseerde status quo en het bieden van gepast vermaak ondanks verschillen in religie.

Hoe vreemd het ook mag klinken: tachtig jaar na de bevrijding van Noord-Brabant hebben we nog steeds geen goed inzicht in het verzet in Noord-Brabant tijdens de Tweede Wereldoorlog. Daarom is het bijzonder gelukkig dat Joop Bakker, die al het nodige heeft bijgedragen aan de Brabantse oorlogsgeschiedenis, in het laatste artikel een overzicht geeft van de in Breda aanwezige georganiseerde en meer informele verzetsgroepen. De landelijke verzetsorganisaties hadden in Noord-Brabant geen provinciale leiding maar een voor het oostelijk en voor het westelijk deel van de provincie. Aansluitend bij de periodisering van het verzet in Nederland in vier periodes schetst Bakker achtereenvolgens het kerkelijk verzet, dat anders dan vaak beweerd niet geringer in omvang was dan niet-katholiek verzet. De fijnmazige kerkelijke organisatie bood juist de noodzakelijke netwerken voor het verzet, dat in het bisdom Breda vooral uitging van de Katholieke Actie, individuele kapelaans en kloosterlingen. Hier had nog verwezen kunnen worden naar het boek van pater Nico Wesselingh, *Pater Kerssemakers. Monnik en verzetsstrijder* (Oosterhout 2013). De verzetsmensen raakten vervlochten in afzonderlijke, regionaal georganiseerde groepen, die Bakker chronologisch beschrijft. Oud-militairen organiseerden zich in de Ordedienst, bedoeld om na de bevrijding de orde te handhaven. Na de April-meistakingen van 1943 kwamen de organisaties voor steun aan de verschillende categorieën onderduikers (Joden, studenten, mannen die werden opgeroepen voor de *Arbeitseinsatz*) en neergestorte geallieerde vliegeniers beter van de grond. Ook kwam er nu gewapend verzet, dat aanslagen pleegde op distributiekantoren, politieposten, gevangenissen en infrastructuur. De toenemende repressie van de kant van de bezetters leidde met name in 1944 tot een toenemend aantal arrestaties en executies, met dramatische gevolgen. Ook toont Bakker dat verzet, collaboratie en crimineel opportunisme soms in elkaar overliepen.

Arnoud-Jan Bijsterveld